

ІНТЕГРАЦІЯ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ І ПЕДАГОГІЧНОЇ СКЛАДОВИХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ В УМОВАХ КРЕДИТНО- МОДУЛЬНОЇ СИСТЕМИ

У статті проаналізовані організація та зміст професійної підготовки корекційних педагогів на сучасному етапі, обґрунтована необхідність інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових фахової підготовки та визначені основні напрями її реалізації в процесі підготовки логопедів у ВНЗ.

Ключові слова: інтеграція, організація, зміст, професійна підготовка.

В статье проанализированы организация и содержание профессиональной подготовки коррекционных педагогов на современном этапе, обоснована необходимость интеграции медико-психологической и педагогической составляющих профессиональной подготовки, определены основные направления ее реализации в процессе подготовки логопедов в вузе.

Ключевые слова: интеграция, организация, содержание, профессиональная подготовка

The article analyzed the organization and the content of the training of correctional educators at the modern stage, substantiated the necessity of the integration of medical, psychological and pedagogical components of the professional training, identified the main directions of its implementation in the preparation of logopedists in high school.

Key words: integration, organization, content, professional training.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Нові реалії сучасності, інтеграція демократичної держави у світовий освітній простір вимагають створення нової системи освіти, якій притаманні, з одного боку, особливості національного характеру, з іншого, – відповідність міжнародним критеріям і вимогам. В умовах високого динамізму розвитку науки та освіти, стрімкого оновлення системи знань на перший план виступають завдання перегляду змісту, форм і методів навчання, орієнтації вищої освіти на особистість студента, запровадження нових технологій навчання, які забезпечували би високу якість підготовки випускників вищого навчального закладу.

Проблема впровадження технології модульного навчання у професійну підготовку педагогів, економістів, лікарів, менеджерів, військовослужбовців та ін. висвітлена в роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних учених

(А. Алексюк, І. Бабин, С. Батишев, Б. Гольдшмід і М. Гольдшмід, Н. Іванькова, В. Карпов, А. Комишан, Г. Мороз, О. Проворова, Дж. Расселл, А. Чабан, М. Чошанов, Н. Шиян, П. Юцявичене та ін.). Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, поза увагою дослідників залишилося обґрунтування змісту та напрямів реалізації інтеграції складових професійної підготовки в умовах модульного навчання, що зумовлює необхідність детального аналізу змісту освіти та напрямів реалізації інтегративного навчання.

Складність і багатогранність корекційної діяльності викликає необхідність детального вивчення повноти вираженості інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових фахової підготовки з метою визначення спеціальних напрямів та форм реалізації інтеграційних процесів. Тому **метою** дослідження є визначення напрямів та передумов реалізації інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. Інтегративність освітнього процесу, як один із базових факторів розвитку та розкриття потенційних можливостей особистості, знайшло своє відображення в роботах, присвячених підготовці вчителів у системі вищої освіти (В. Арнаутова, В. Беспалько, О. Бичкова, І. Богатова, С. Дружилов, В. Ільїна, Г. Селевко, Л. Спірін, М. Чапаєв, І. Яковлєва та ін.). Термін “інтеграція” походить від латинського “*integratio*” – повний, цілий. Новий тлумачний словник української мови пояснює цей термін, як об’єднання чого-небудь у єдине ціле [10]. “Енциклопедія освіти” визначає інтегративний підхід в освіті, як підхід, що веде до інтеграції змісту освіти, тобто доцільного об’єднання його елементів у цілісність, коли результатом інтегративного підходу в педагогіці можуть бути цілісні знання різних рівнів – цілісність знань про дійсність; про природу з тієї чи іншої освітньої галузі, предмета, курсу, розділу, теми [5].

Інтеграцію медико-психологічних і педагогічних складової професійної підготовки логопедів, в контексті нашого дослідження, ми розуміємо як динамічний, безперервний, суперечливий процес, який потребує прогностичного підходу, врахування мотивації та особливостей параметрів знань, виявлення специфіки їх структурування, предметних й інтегрованих знань та

передбачає застосування адекватних змісту форм, методів, засобів навчання. Інтеграція педагогічних, психологічних і медичних знань, як правило, пов'язана з узагальненням, ущільненням, концентрацією, які спричинені необхідністю покращення і полегшення зберігання, передачі, засвоєння і використання цих знань, а також з їх упорядкуванням, класифікацією, систематизацією, взаємопроникненням різних методів пізнання і моделюванням, відтворенням цілісності складно організованих об'єктів.

Для аналізу основ конструювання змісту інтегративної підготовки, схарактеризуємо поняття «зміст освіти» у вимірі сучасної дидактики та з урахуванням специфіки інтегрованих знань, умінь та навичок, якими мають оволодіти корекційні педагоги.

У різні періоди розвитку суспільства до поняття «зміст освіти» підходили по-різному та воно мало різну змістову наповнюваність. Одна з концепцій змісту освіти трактує його як педагогічно адаптовані основи наук, залишаючи осторонь інші якості особистості, такі, як здатність до творчості, уміння реалізовувати свободу вибору, справедливе відношення до людей та ін..

За іншою концепцією, зміст освіти розглядається як сукупність знань, умінь і навичок, що повинні бути засвоєні учнями. Досить зажадати від людини, щоб вона знала і вміла – і цього досить. У такому випадку і вимоги до освіти відповідні: необхідно та достатньо передати підростаючому поколінню визначений обсяг знань і навичок з рідної мови, математики, фізики, природознавства й інших навчальних предметів.

В умовах науково-технічного прогресу, зростання виробництва і розвитку інших сфер людської діяльності, розвитку системи освіти зокрема, перед вищою школою постають принципово нові задачі формування і розвитку особистісних якостей майбутніх фахівців, а також підвищення рівня їхньої професійної підготовки, що передбачає сформованість інтегративних знань та умінь. Тільки взаємозалежний комплекс інтегрованих професійних знань і особистісних якостей може визначати рівень професіоналізму сучасного фахівця і його готовності до ефективної діяльності.

Зміст освіти, через свою соціально-історичну обумовленість, характе-

ризується надзвичайною змінністю у порівнянні з іншими категоріями та поняттями психолого-педагогічної науки: «зміст вищої освіти, її організація і методи перебувають у стадії безперервного оновлення, орієнтуються на прогнозовані наукою і практикою перспективи» [5, с. 321].

У сучасній дидактиці, в тому числі дидактиці вищої школи, набули поширення засади чотирикомпонентної структури змісту освіти (І. Лернер), згідно з якими зміст професійної освіти зумовлений вимогами суспільства до майбутніх корекційних педагогів, на досягнення яких мають спрямовуватися зусилля педагогів і суб'єктів навчання в навчальних закладах відповідного рівня. Він містить такі взаємопов'язані компоненти: 1) систему знань, засвоєння яких формує адекватну діалектичну картину світу та озброює правильним методологічним підходом до пізнавальної і практичної діяльності; 2) систему інтелектуальних і практичних умінь і навичок, покладених в основу конкретної практичної діяльності; 3) риси творчої діяльності, що забезпечують готовність до розв'язання нових проблем, творчого перетворення дійсності; 4) систему світоглядних і поведінкових якостей особистості, які є основою гуманістичних переконань та ідеалів [8, с. 36-70].

Неоднозначність трактування зумовлює існування кілька підходів до формування змісту освіти. На думку В. Андрущенко, всі зміни в змісті освіти повинні бути пов'язані з «його переорієнтацією на людські, життєві цінності». Основна роль відводиться гуманізації вищої освіти. Учений зазначає, що центральна магістраль гуманізації проходить через зміст освіти: від природничо-технічних дисциплін – до філософії, соціології, правознавства, до всієї гуманітарної складової системи освіти у вузькому змісті цього поняття [1, с. 13]. Відповідно до такого підходу до процесу навчання і виховання автор стверджує, що зміст освіти повинен вміщати в себе три аспекти.

Перший аспект повинен спрямуватися на забезпечення *людиноцентризму* дисциплін природничо-технічного профілю. Зміст цих дисциплін повинний бути побудований так, щоб у процесі підготовки майбутнього фахівця, крім високих професійних якостей, одночасно формувалися гуманістичні світогляд і культура, моральні і естетичні цінності.

Другий аспект стосується дисциплін гуманітарного профілю. Незважаючи на затвердження колегією Міністерства освіти і науки України *концепції гуманітарної освіти*, колишній монометодологізм, поки не переборений і нові підходи освоюються повільно. Як зазначає В. Андрущенко: «Ми боїмося самостійної думки, намагаємося утекти від неї, «сховатися в юрбі». Ця своєрідна екзистенціальна ситуація «утечі від волі» обертається втечею від людини, від себе, від людських цінностей. Повернення до них – настійна вимога гуманізації освіти в глобалізаційному суспільстві, причому не тільки технічного, але і гуманітарного» [1, с. 13]. Сьогодні в Україні гострою залишається проблема подолання гуманітарної кризи освіти.

Третій аспект сучасного вибору змісту освіти пов'язаний із впровадженням у систему освіти так названої *іраціональної складової людської духовності* – усенаукового знання, релігії, міфології, теології і т.п. Глобалізація створюючи для цього сприятливі умови, спонукає до затвердження перерозподільної економіки (замість мотиваційної), віртуального предмету бізнесу, реалізації інформаційних технологій через мережу несвобод. Саме за таких умов формується «людина іраціональна» замість «людини розумної».

Визначення змісту освіти, як вважає С. Гончаренко, «впливає з її основної функції – прилучити молодь до загальнолюдських і національних цінностей». Учений зауважує, що це – система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичні уміння і навички і способи діяльності, досвід творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей і відповідної поведінки, якими повинний оволодіти учень у процесі навчання [4, с. 137].

Отже, на зміст освіти, як зазначають сучасні науковці, впливають як об'єктивні (потреби суспільства в рівні розвитку робочої сили; розвиток науки і техніки, що супроводжується появою нових ідей, теорій і корінних змін техніки і технологій та ін.), так і суб'єктивні (політика, методологічні позиції вчених та ін.) фактори. Педагогічними вимогами до змісту освіти варто вважати формування гармонійно розвинутої, суспільно активної особистості та громадянина і патріота України [1; 2; 4].

Найбільш повно, на нашу думку, зміст освіти визначається як «один з

факторів економічного і соціального прогресу, орієнтований: на забезпечення самовизначення, створення умов для її самореалізації; розвиток суспільства; зміцнення й удосконалювання правової держави. Зміст освіти повинен забезпечувати: 1) адекватну світовому рівню загальну і професійну культуру суспільства; 2) формування рівня знань тих, хто навчається, адекватних сучасному, і рівню освітньої програми (ступені навчання) картини світу; 3) інтеграцію особистості в національну і світову культуру; 4) формування людини і громадянина, інтегрованого в сучасне суспільство і націленого на удосконалювання цього суспільства; 5) відтворення і розвиток кадрового потенціалу суспільства. Зміст освіти повинен сприяти взаєморозумінню і співробітництву між людьми, народами незалежно від расової, національної, етнічної, релігійної і соціальної приналежності, враховувати розмаїтість світоглядних підходів, сприяти реалізації права думок, особистостей, які навчаються на вільний вибір, і переконання. Зміст освіти в конкретній освітній установі визначається освітньою програмою (програмами), розроблювальною, прийнятою і реалізованою цією освітньою установою самостійно» [5].

Категорія змісту освіти вимагає конкретизації. Це методичне завдання передбачає змістову деталізацію інтеграційного концепту професійної підготовки логопедів, що наближає останню до можливості її реалізації у визначених освітніх умовах вищої школи. Аналізуючи наявні в педагогічній літературі підходи до визначення змісту освіти і практики його формування, відповідно до «Закону про освіту» і «Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті», А. Алексюк, О. Коношевський, С. Миронова, Ю. Пінчук, Л. Руденко, О. Спірін вважають, що зміст освіти повинен визначатися характером і структурою майбутньої професійної діяльності фахівця і відбивати поточні і перспективні потреби суспільства, його вимоги до професіоналізму й особистісних якостей фахівця. Більшість науковців, при підготовці фахівців технічного профілю (Р. Гуревич, О. Ігнатюк, О. Коваленко та ін.) розглядають зміст освіти як систему сучасних наукових знань і передових способів діяльності, а також суттєвих елементів наукової та практичної роботи, що готує їх до професійної діяльності, до співпраці в колективі.

Зміст навчання – це система, що має свою внутрішню й зовнішню структуру. Головною ознакою системи є цілісність її елементів, що взаємопов'язані та функціонують завдяки зовнішнім і внутрішнім зв'язкам. У разі порушення зв'язків система не працює або набуває іншої властивості. Отже, наявність компонентів та їх взаємозв'язків відіграє суттєву роль у змісті професійного навчання. Виключення з навчального плану певної дисципліни або невиправдане перенесення її вивчення, що призводить до зміни логічних зв'язків, негативно впливає на якість підготовки майбутніх фахівців. Кожен елемент системи змісту навчання повинен знаходитись на певному місці і виконувати свої функції у взаємозв'язку з іншими елементами. Відтак, дисципліни медико-біологічної, психологічної і педагогічної галузей знань повинні знаходитися в певній послідовності та бути взаємопов'язаними, що сприяє утворенню цілісної системи інтегративних медико-психологічних і педагогічних знань, як основи фахової підготовки логопедів.

Таким чином, слід зазначити, що зміст професійного навчання вчителів-логопедів – системно і логічно побудована, психолого-педагогічно обґрунтована, інтегративно впорядкована загальна і спеціальна наукова інформація, що має професійну (медико-психологічну і педагогічну) спрямованість, визначає умови та напрями оволодіння професійною компетентністю відповідно рівня і профілю фахової освіти.

Загальноприйнятими є твердження, що зміст навчання не можна розглядати незалежно від процесу навчання. Під змістом освіти ми розуміємо певний обсяг і характер системних наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-етичних ідей, якими має оволодіти людина в процесі навчання. Зміст навчання – це те, що пропонується студентам та засвоюється ними у відкритому вигляді через навчальний матеріал, та у прихованому вигляді через форми, методи та види діяльності, які програмуються освітою як процесом. Водночас вчені зауважують, що сучасне наповнення змісту освіти не може обмежуватися лише інформаційними даними окремих наук. Воно повинно включати структурні новоутворення психічного, індивідуально-особистісного, естетично-духовного плану суб'єктів педагогіч-

ного процесу. У структуру змісту освіти входить уся культура людства: система наукових знань, емоційно-образний світ мистецтва, історичні традиції, система діяльності, у тому числі творчої, ставлення, ціннісні орієнтації (В. Загвязінський, О. Федій, Т. Шаргун та ін.) [6, с. 51].

Таким чином, якість професійної підготовки корекційних педагогів, а отже їх професійної освіти визначається нині не лише кількістю і змістом предметів, формами та методами організації навчального процесу, а й розвитком і стимулюванням у майбутніх фахівців пізнавальної активності та прагнення до пошукової діяльності, формування здатності до інтегративності мислення, творчої самостійності й ініціативи, які розглядаються як підґрунтя до інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових професійної підготовки.

Вітчизняна кредитно-модульна система організації навчального процесу у вищих закладах III-IV рівня акредитації розробляється на основі системи ECTS, яка орієнтована на забезпечення академічної мобільності. Загальні вимоги до структури вищої педагогічної освіти та освітніх програм, умов їхньої реалізації, нормативів навчального навантаження та його максимального обсягу визначаються Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Постановами Кабінету Міністрів України та відповідними положенням. Освітньо-професійна програма (ОПП) підготовки, яка являє собою перелік нормативних навчальних дисциплін із зазначенням загального обсягу часу (в годинах), відведеного для їх вивчення та форм підсумкового контролю з кожної навчальної дисципліни, представлена у державному стандарті освіти. У структурі та змісті освітньо-професійної програми зміст, обсяг і рівень підготовки має, з одного боку, визначатися вимогами освітньо-кваліфікаційні характеристики (ОКХ), а, з другого, – форма викладення змісту має відповідати вимогам технології створення і застосування засобів діагностики якості освітньо-професійної підготовки.

У педагогічних університетах, як зазначає більшість учених (В. Бондар, Г. Підкурманна, І. Козловська та ін.), підготовка здійснюється на засадах традиційної дисциплінарно-орієнтованої освіти, здебільшого переважає тенденція елективного наповнення навчальних планів новими навчальними дисциплінами, що зумовлює необхідність їх перебудови відповідно до нової

освітньої парадигми. А. Булда, ґрунтуючись на результатах проведених досліджень, стверджує, що пріоритетним напрямком у реформуванні вищої освіти є поєднання багаторівневої педагогічної освіти із сучасною практичною готовністю студентів-випускників до виконання своїх професійних функцій [3]. Освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми, як зазначає В. Бондар, у практиці ВНЗ не завжди сприймаються як нормативні, частіше як формальні документи, необхідні лише для ліцензування й акредитації спеціальностей [2]. ОПП виступає моделлю підготовки, яка має бути представлена основними навчальними дисциплінами із чітким встановленням міжблочних та міжпредметних зв'язків.

Проаналізувавши стан підготовки спеціалістів у галузі корекційної освіти за ступеневою системою за існуючими нормативними документами, С. Миронова справедливо вказує на ряд невідповідностей в ОКХ і ОПП, зокрема неузгодженість між кваліфікацією та об'єктом діяльності, неточність сформульованих функцій фахівця, дубляж навчальних дисциплін, або навпаки штучне розривання за змістом і логікою (культура та техніка мовлення, корекційно-реабілітаційні служби та ін.), не відповідність функціям і змісту вмінь, не дотримання принципу наступності тощо. Часто в ОПП включаються навчальні дисципліни, зміст яких не відповідає цілям підготовки фахівців [9].

Сучасний зміст професійної освіти, як зазначає С. Миронова, є затеоретизованим і часто відокремленим від реальної практики. Результати досліджень вченої дозволили визначити, що головним недоліком сучасної професійної освіти є недостатній або й низький рівень практичної підготовки до виконання професійної діяльності [9, с. 187]. На думку В. Бондара, подолання цього недоліку у змісті фахової освіти має визначатися завданням формування у студентів способів дій – складових майбутньої професійної діяльності [2]. Системні та інтегративні знання повинні виступати засобом навчання і здійснення діяльності, професійні уміння – об'єктами контролю. Саме тому особливої уваги заслуговує аналіз змісту професійної підготовки та виділення основних напрямів, принципів і технологій реалізації інтеграції медико-психологічної і педагогічної її складових.

Серед усієї кількості дисциплін представлених в освітньо-професійній програмі більшість годин відводиться на цикл професійної і практичної підготовки. Більшість дисциплін навчального плану підготовки бакалаврів за спеціальністю 6.010105 «Корекційна освіта» належать до медико-біологічних, клінічних, психологічних і педагогічних, саме оволодіння ними складає професійну основу майбутнього корекційного педагога. Базові медико-біологічні курси (анатомія, фізіологія, патологія дітей і підлітків з основами валеології, анатомія, фізіологія і патологія органів слуху та мовлення, генетика, невропатологія, психопатологія та ін.) вивчаються на I і II курсах, загальні та спеціальні психолого-педагогічні дисципліни впродовж 4 років. Велика кількість дисциплін та достатньо невелика кількість годин відведених на кожний курс, ставить під сумнів дотримання принципу наступності і системності у їх викладанні. Крім того, на сьогодні, не визначено базові принципи побудови медичних дисциплін при підготовці дефектологів у вищих навчальних закладах, відсутня інтегрованість навчальних програм, що сприяє зниженню рівня медичних і психолого-педагогічних знань, розвитку низької професійної компетентності майбутнього корекційного педагога. Важко також говорити про інтеграцію медико-психологічних і педагогічних знань в процесі фахової підготовки. Лише змістовна систематизація наукових відомостей, спрямована на підтримку внутрішньої єдності спеціальної педагогіки, а не механічне об'єднання фрагментарних знань про дітей з вадами, є необхідною передумовою побудови цілісної теорії спеціальної педагогіки (В. Ліньков, Н. Назарова та ін.).

Таким чином, аналіз нормативних положень та окремих загальних підходів до ступеневої освіти і її забезпечення за напрямом «Корекційна освіта» підтверджує відсутність інтеграції медико-психологічних і педагогічних складових професійної підготовки логопедів та зумовлює необхідність розробки змісту і напрямів інтегративної фахової підготовки.

Зміст інтегративної підготовки, згідно з загально-педагогічними дослідженнями проектування змісту освіти, можна розглядати з трьох позицій: 1) як педагогічну модель соціального замовлення; 2) як дидактичну модель навчальної дисципліни (програми і плани); 3) як навчальні матеріали (посібники,

тексти лекцій, розробка окремих модулів, тем тощо) (В. Зверева) [7, с. 29]. Оскільки тенденція до інтеграції знань на сучасному етапі реформування професійної освіти є актуальною, то сьогодні найбільшій деталізації інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових потребує саме її змістова та технологічні форми.

При конструюванні змісту освіти системи психолого-педагогічної підготовки вчителів початкової класів, Л. Хомич пропонує виділяти наступні основні напрями: спрямування змісту психолого-педагогічної підготовки на досягнення головної мети навчання у вищому закладі освіти; додержання цілісності й системності змісту психолого-педагогічної підготовки; гуманістична спрямованість змісту психолого-педагогічної підготовки; культурологічна спрямованість змісту психолого-педагогічної підготовки як відродження духовності в системі освіти [11, с. 224].

Висновки. Представлені напрями універсальні та багатофункціональні, тому можуть бути успішно застосовані при підготовці педагогів різних спеціальностей. Таким чином, до провідних системоутворювальних характеристик змісту інтеграції медико-психологічної і педагогічної складових фахової підготовки логопедів відносимо: відповідність особистісно орієнтованій концепції розвитку сучасної особистості, цілісність інтегративного процесу та його органічне пронизування всі ланки навчально-виховного процесу, гуманістична та духовна спрямованість корекційного процесу. Основні напрями конструювання інтеграції медико-психологічних і педагогічних складових фахової підготовки логопедів: спрямування змісту інтегративної підготовки на досягнення головної мети особистісно орієнтованого навчання у вищому закладі освіти; акмеологічна спрямованість змісту інтегративної освіти логопедів; дотримання інтегративності та варіативності змісту психолого-педагогічної освіти; виділення перспективності інтеграції медичних і психолого-педагогічних методик абілітації, корекції і реабілітації та успішне застосування інтегративних знань у практичній діяльності; побудова інтегрованого змісту освіти у вимірах кредитно-модульної системи навчання.

Перспективність подальшого дослідження вбачаємо у визначенні

критерії і показників інтеграції складових професійної підготовки.

Література

1. Андрущенко В. Інноваційний розвиток освіти в стратегії «Українського прориву» / Віктор Андрущенко // Вища освіта України. – 2008. – № 2 (29). – С. 10-17.
2. Бондар В. І. Дидактико-психологічна концепція реалізації освітньо-професійних програм підготовки вчителя / Володимир Іванович Бондар // Вища освіта України. – 2004. – № 1. – С. 66-68.
3. Булда А. А. Теоретичні основи практичної підготовки вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (історико-педагогічний аспект) : дис... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Булда Анатолій Андрійович. – К., 2000. – 467 с.
4. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Загвязинский В. И. Теория обучения : Современная интерпретация : [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед.] / В. И. Загвязинский. – [2-е изд., испр.] – М. : Академия, 2004. – 1926 с.
7. Зверева В. И. Образовательная программа школы : структура, содержание, технология разработки / В. И. Зврев. – М. : Образоват. центр пед. поиск, 1998. – 175 с.
8. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения / И. Я. Лернер. – М. : Педагогика, 1981. – 185 с.
9. Миронова С. П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: [монографія] / С. П. Миронова. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 304 с.
10. Новий тлумачний словник української мови : у трьох томах. – [вид. 2]. – К.: Аконіт, 2006. – Т. 1. – 793 с.
11. Хомич Л. О. Система психолого-педагогічної підготовки вчителя початкових класів: дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 / Хомич Лідія Олексіївна. – К., 1998. – 442 с.